REVOLUSI

DAVID VAN REYBROUCK BIJ DE BEZIGE BIJ

De plaag
Slagschaduw
Pleidooi voor populisme
Neem bijvoorbeeld graniet (met Peter Vermeersch)
Twee monologen
Congo. Een geschiedenis
Tegen verkiezingen
Zink
Para
Jihad van liefde (met Mohamed El Bachiri)
Vrede kun je leren (met Thomas d'Ansembourg)
Odes
De odyssee van Mohamed (met Mohamed El Bachiri)

DAVID VAN REYBROUCK

REVOLUSI

INDONESIË EN HET ONTSTAAN VAN DE MODERNE WERELD

2020
DE BEZIGE BIJ
AMSTERDAM

Copyright © 2020 David Van Reybrouck
Omslagontwerp Tim Bisschop
Omslagillustratie Tim Bisschop
Foto auteur Frank Ruiter
Kaarten binnenwerk Carel Fransen
Vormgeving binnenwerk Perfect Service, Reeuwijk
Druk- en bindwerk Wilco, Amersfoort
ISBN 978 94 031 8340 4
NUR 680

debezigebij.nl

Bij de productie van dit boek is gebruikgemaakt van papier dat het keurmerk van de Forest Stewardship Council (FSC®) mag dragen.
Bij dit papier is het zeker dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid.

voor Wil

Inhoud

Inleiding 9

1. ‘Toch?’ 11
Waarom Indonesië wereldgeschiedenis schreef

2. De puzzel leggen 41
Nederlandse expansie in Zuidoost-Azië, 1605-1914

3. De koloniale pakketboot 72
Sociale verhoudingen in een veranderende wereld, 1914-1942

4. ‘Vliegen die de zalf des apothekers bederven’ 98
Antikoloniale bewegingen, 1914-1933

5. Stilte 129
De laatste jaren van het koloniaal bewind, 1934-1941

6. De nijptang en de oliekraan 158
De Japanse invasie van Zuidoost-Azië, december 1941-maart 1942

7. Het land van de rijzende dwang 193
Het eerste bezettingsjaar, maart 1942-december 1942

8. ‘Kolonialisme is kolonialisme’ 226
Mobilisatie, honger en groeiend verzet, januari 1943-eind 1944

9. ‘Want ons bloed is eeuwig warm’ 256
De tumultueuze weg naar de Proklamasi, maart 1944-augustus 1945

10. ‘Vrij! Van! Alles!’ 290
Republikeins geweld en de Britse nachtmerrie, augustus 1945-december 1945

11. ‘Een daad van barmhartigheid’ 327
Het Britse jaar, januari-november 1946

12. De fuik 359
Het Nederlandse jaar, november 1946-juli 1947

13. ‘Onaanvaardbaar, onverteerbaar en oneerlijk’ 391
Het Amerikaanse jaar, augustus 1947-december 1948

14. ‘Een groot gat dat naar aarde ruikt’ 432
Het jaar van de VN, december 1948-december 1949

15. In het ochtendlicht 483
De Indonesische revolutie en de wereld na 1950

Epiloog 519

Dankwoord 523
Bibliografisch essay 529
Bibliografie 559
Noten 591
Lijst van kaarten 619
Register 621

Inleiding

Er zijn geen golven, geen baren, geen schuimkoppen. Het kalme water van de Javazee weerspiegelt de maan in duizenden scherven oesterwit licht die traag deinen op het nachtelijke water. Een zachte noordoostenwind brengt enige verkoeling, maar zoals steeds bij het keren van de moessonwinden blijft het ook na middernacht warm, zelfs op zee. Miljoenen sterren fonkelen aan het firmament, de Melkweg is een veeg krijt op een oud schoolbord.

In de verte hoor je een lichte trilling, nauwelijks waarneembaar eerst, maar het geluid zwelt aan, komt dichterbij, klopt heel duidelijk nu, bonkt steeds harder – een machtig regelmatig stampen wordt het. En in het maanlicht doemen de onmiskenbare contouren van een stoomschip op, een majestueus wit gevaarte met kaarsrechte voorsteven die door het water klieft. Aan de masten, de laadbomen en de dekken zie je dat het een pakketboot is die zowel vracht als passagiers vervoert. Aan de brede schoorsteen hangt als een wimpel een sliert horizontale rook. Af en toe stoot de pijp een rode vonkenregen uit: dan weet je dat de stokers in het ruim de gloeiende kolen oprakelen. Maar in de buitenlucht sterven de vonken snel weg en de pakketboot glijdt verder door het loodblauwe water van de nacht.

Het schip helt een beetje naar stuurboord over, niet veel, het is gewoon zwaar geladen. Maar de hellingsgraad neemt toe, het maakt steeds meer slagzij. Op de lagere dekken kijken de passagiers verschrikt om zich heen. Je hoort dat iemand de stoomfluit blaast. Zes keer kort, één keer lang: het noodsignaal. En nog eens, en nog eens. Het gaat allemaal snel nu. Er verschijnen enkele salonpassagiers op het promenadedek; niet iedereen heeft een zwemvest aan, maar het is lastig verzamelen wanneer het dek een helling wordt. Stokers en tremmers klimmen

langs steile ladders naar boven, maar waar is boven? Buiten klampen de mensen zich vast aan buizen, kabels, kettingen en touwen. Als ze moeten loslaten, schuiven ze over het dek, knallen tegen de reling en belanden geradbraakt in zee. Het krijsen, het gillen, het kraken, het plonzen.

Enkele minuten later kapseist het schip en buldert de schoorsteen tegen de golven. Die verslikt zich, spuwt zeewater uit, neemt een nieuwe hap en stikt ten slotte in een reutel van stoom, roet, steenkool en zout. De grote bronzen schroef die half uit het water steekt, valt roemloos stil. De grote vlag die trots aan de achtersteven wapperde ligt in het nachtelijke water.

Het eens zo trotse schip ligt gekanteld in het water tussen de drenkelingen. Doordat de dynamo aan bakboord zit, aan de bovenzijde inmiddels, blijft de elektrische dekverlichting op veel plekken branden tot het schip finaal naar de zeebodem zinkt. Blinkende gloeilampen op een zinkend schip. Helverlichte dekken, natte trossen, geknetter van kortsluiting. En dan: niets dan luchtbellen.

Hoofdstuk 1

‘Toch?’

Waarom Indonesië wereldgeschiedenis schreef

Zo’n explosie had ik nog nooit gehoord. Ik zat in mijn hotelkamer aan de Jalan Wahid Hasyim te werken. Het klonk als een enorme donderslag vlakbij, maar buiten was de ochtendlucht staalblauw, net zoals een dag eerder, en de dag daarvoor. Zou er een vrachtwagen zijn ontploft? Een gastank? Vanuit mijn raam kon ik nergens een rookpluim ontwaren, maar het eenvoudige hotelletje keek slechts uit op een hoekje van de stad. Met zijn tien miljoen inwoners is Jakarta een uitgestrekte megalopool van bijna zevenhonderd vierkante kilometer; tel je er de satellietsteden rondom bij, dan kom je uit op zelfs 30 miljoen mensen. Vijf minuten later belde Jeanne, totaal in paniek. Zo kende ik haar niet. Ik had haar een halfjaar eerder leren kennen tijdens een taalcursus in Yogyakarta. Ze was een jonge Franse freelancejournaliste en een van de meest relaxte reizigers die ik had ontmoet. Ze had Jakarta als standplaats gekozen en was naar mijn hotel onderweg. We zouden de hele dag weer naar enkele rusthuizen in afgelegen stadswijken gaan op zoek naar ooggetuigen, zij zou opnieuw tolken. Maar ze was in tranen. ‘Er is een aanslag gepleegd! Ik heb moeten rennen voor de kogels en zit nu verscholen in de *mall* bij jou om de hoek!’

De straat op. Honderden en honderden mensen op de plek waar normaal het verkeer eindeloos toetert. Honderden armen die smartphones omhooghielden om het tafereel te filmen. Vierhonderd meter verderop, op het kruispunt van mijn straat met de Jalan Thamrin, de grote verkeersas in het centrum van Jakarta, zagen we een lijk liggen. Een man op zijn rug, pas gedood. Zijn voeten wezen onnatuurlijk recht omhoog. Politieagenten en militairen joegen de volksmassa terug. De situatie was nog niet onder controle. Op het linkervoetpad zag ik Jeanne naderen. We staarden in ongeloof naar het tafereel, omhelsden elkaar

en gingen snel naar mijn hotelkamer. Vandaag zou het niet over de jaren dertig en veertig gaan.

De aanslagen van 14 januari 2016 waren de eerste in Jakarta in zeven jaar. Leden van een extremistische moslimorganisatie waren met brommertjes naar een politiepost gereden en hadden die onder vuur genomen. Bij de Burger King en een Starbucks-filiaal was een bom ontploft – die detonatie had ik dus gehoord –, daarna bliezen twee van de terroristen zich in een parking op; de beelden staan nog altijd online. In de buurt lagen ambassades, luxehotels en een belangrijk VN-kantoor, maar een rechtstreeks doelwit bleken ze niet te zijn. Er vielen acht doden, onder wie vier aanvallers, en vierentwintig gewonden.

Van de schrik bekomen ging Jeanne meteen aan de slag. Ze schreef persberichten voor tal van Franse kranten en websites en op mijn televisie volgde ze de nieuwsuitzendingen om updates door te sturen naar Parijs. We struinden het internet af in alle talen die we kenden. Ik had ondertussen een en ander op de sociale media geplaatst en de eerste kranten en radiostations belden om inlichtingen en interviews. De rest van de dag werd de hotelkamer het zenuwcentrum vanwaaruit de Franse, Belgische, Zwitserse en in mindere mate Nederlandse media gevoed werden (Nederland heeft nog steeds enkele eigen correspondenten ter plekke). Ik herinner me dat Jeanne op een bepaald moment in de gang van het hotel op het tapijt ging zitten voor een radio-interview met France Inter, terwijl ik via Skype een livegesprek had met een Vlaamse televisiezender. De hele dag waren we non-stop in de weer tot we er in de late namiddag barstende koppijn van kregen en maar eens gingen lunchen.

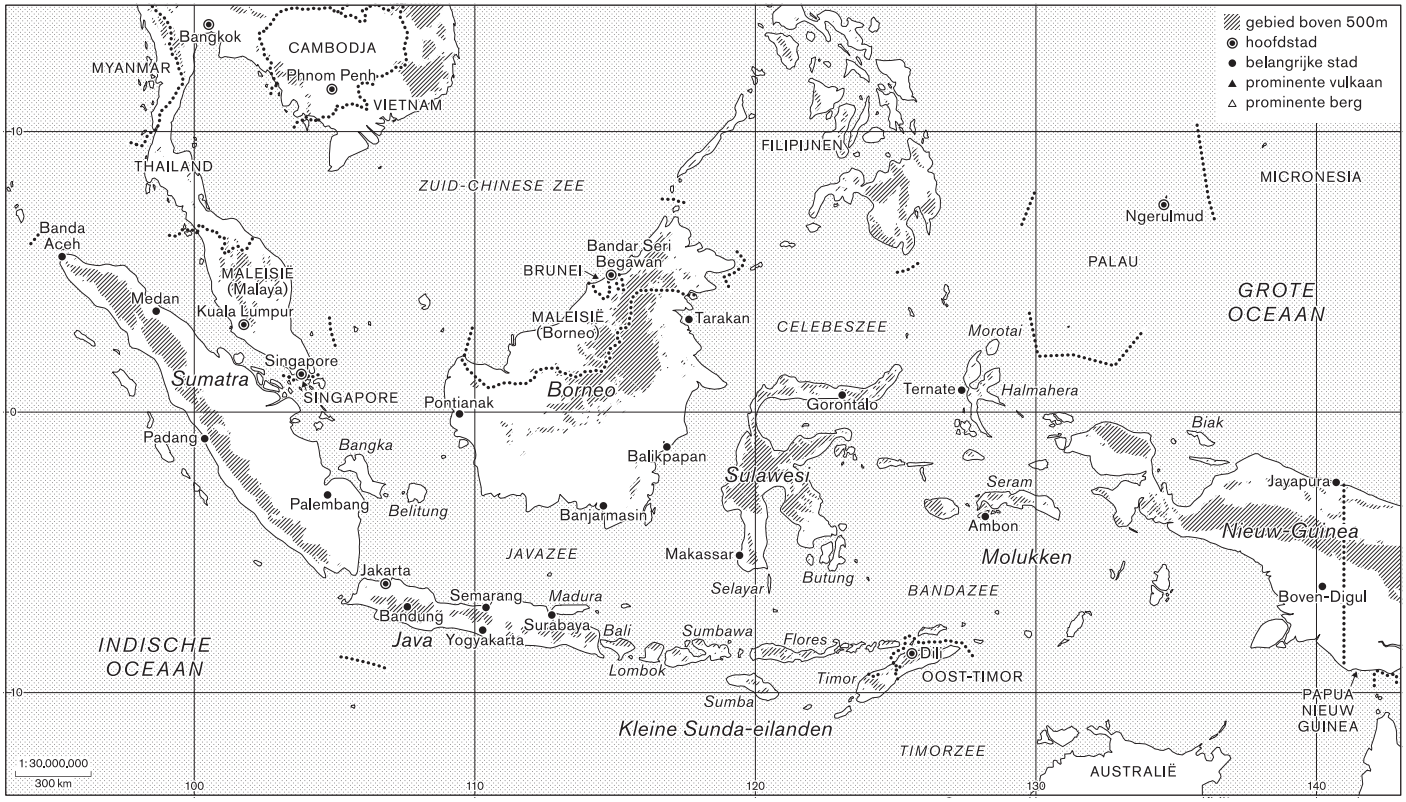
De volgende dag was alles voorbij.

Zodra duidelijk werd dat dit geen nieuwe aanslag was zoals op Bali in 2002 (tweehonderd doden, vooral westerlingen) of geen nieuwe tsunami zoals in Aceh in 2004 (131.000 doden), hield de internationale belangstelling op. Indonesië werd opnieuw de grote, stille reus waar je buiten Zuidoost-Azië zelden of nooit over hoort. Eigenlijk is dat uiterst merkwaardig: wat het aantal inwoners betreft, gaat het hier om het op drie na grootste land ter wereld, na China, India en de Verenigde Staten, die constant in de aandacht zijn. Het omvat de grootste moslimgemeenschap op aarde. Zijn economie is de belangrijkste van Zuidoost-Azië en voorziet grote delen van de wereld van palmolie, rubber

en tin. Maar de internationale belangstelling blijft gering. Zo gaat het al jaren. Stap in Parijs, Beijing of New York een goede boekhandel binnen en op het plankje gewijd aan Azië vind je makkelijker boeken over Birma, Afghanistan, Korea of zelfs Armenië (landen met maximaal enkele tientallen miljoenen inwoners) dan over Indonesië met zijn 268 miljoen inwoners. Eén op de 27 aardbewoners is Indonesisch, maar de rest van de wereld heeft de grootste moeite om één inwoner van het land te noemen. Of om het met de klassieke expat-grap te zeggen: 'Enig idee waar Indonesië ligt?' 'Euh... niet echt. Ergens in de buurt van Bali?'

Laten we er even de schoolatlas bij halen. Zo marginaal Indonesië in ons wereldbeeld zit, zo marginaal staat het ook op de wereldkaart: die klodder rechtsonder, dat morsige gesputter van het vasteland tussen Stille en Indische Oceaan, dat is het blijkbaar. Het ligt ver weg van het compacte West-Europa en het massieve Amerika, die bovenaan staan, wat natuurlijk een historische conventie is: de aarde heeft geen midden en de kosmos kent geen bovenkant. Maar wie het perspectief kantelt en Indonesië in het midden plaatst, beseft dat dit geen uithoek van de wereld is, maar een strategisch gelegen archipel in een uitgestrekt maritiem gebied tussen India en China. Voor zeevaarders uit vroeger tijden boden de eilanden een fantastische rij stapstenen tussen oost en west, een dubbele rij eilanden nog wel, die doorgaans kleiner werden naarmate ze oostelijker lagen. Het Maleisisch schiereiland schurkt tegen het kolossale Sumatra aan, daarna heb je Java, Bali, Lombok, Sumbawa, Flores enzovoort. Ten noorden daarvan ligt het rijtje Borneo, Sulawesi en de Molukken, die respectievelijk massief, grillig en versnipperd zijn. Beide kralensnoeren komen bij Nieuw-Guinea samen.

Indonesië is het grootste eilandenrijk ter wereld. Officieel telt het 13.466 eilanden, maar het kunnen er ook 16.056 zijn. Of 18.203. Niemand weet het precies. Vulkanisme, aardbevingen en getijdenwerking veranderen de kustlijnen voortdurend en bij hoog water loopt het aantal eilanden op. Eén keer zag ik het met eigen ogen gebeuren: het middenstuk van een tropisch eilandje verdween bij vloed voor zes uur onder water. Waren dat nu twee eilanden of één? Volgens de VN-definitie twee, maar de bevolking had er maar één naam voor. Van die ontelbare eilanden zijn er een paar duizend bewoond. Hoewel de meeste erg klein zijn, liggen vijf van de dertien grootste eilanden ter wereld op

Kaart 11: Hedendaags Indonesië (2020)

Indonesisch grondgebied: Nieuw-Guinea, Borneo, Sumatra, Sulawesi en Java. De eerste twee deelt het met Papua-Nieuw-Guinea en Maleisië, het laatste is het eiland met de grootste bevolking ter wereld. Java is zo'n duizend kilometer lang en honderd à tweehonderd kilometer breed, qua oppervlakte is dat slechts 7 procent van het totale grondgebied, maar met 141 miljoen mensen telt het meer dan de helft van het aantal inwoners van het hele land. Geen wonder dat veel cruciale historische gebeurtenissen daar hun oorsprong hebben gevonden. Maar Indonesië is meer dan Java. De hele tropische archipel strekt zich uit over meer dan 45 lengtegraden, een achtste van de hele wereldbol, goed voor drie tijdzones en meer dan vijfduizend kilometer langs de evenaar. Als je Indonesië aan kon klikken en naar de kaart van Europa slepen, zou het in Ierland beginnen en ergens in Kazachstan eindigen. Op een kaart van de Verenigde Staten gelegd, steekt het aan beide zijden bijna duizend kilometer uit. In dat immense gebied worden bijna driehonderd etnische groepen onderscheiden en zevenhonderd talen gesproken, maar de officiële taal is Bahasa Indonesia, een jonge, van het Maleis afgeleide taal met talrijke sporen van het Arabisch, Portugees, Nederlands en Engels.

Het zijn niet alleen de demografische en geografische superlatieven die onze belangstelling moeten wekken. De Indonesische geschiedenis bevat een primeur van wereldbelang: het was het eerste land dat na de Tweede Wereldoorlog zijn onafhankelijkheid uitriep. Nog geen twee dagen na de Japanse capitulatie was het zover. Na bijna drieënhalve eeuw Nederlandse aanwezigheid (1600-1942) en drieënhalf jaar Japanse bezetting (1942-1945) gaven enkele plaatselijke leiders te kennen dat ze voortaan als soevereine staat verder zouden gaan. Het was het eerste dominosteentje dat viel, op het moment dat grote delen van Azië, Afrika en de Arabische wereld nog in handen waren van enkele West-Europese staten als Groot-Brittannië, Frankrijk, Nederland, België en Portugal.

Die proclamatie kwam niet alleen erg vroeg, ze was ook nog eens erg jong. Ze werd gedragen en verdedigd door een hele generatie van vijftien- tot vijfentwintigjarigen die bereid waren te sterven voor hun vrijheid. De *revolusi* van 1945 was in alle opzichten een revolutie van de jeugd. Wie vandaag denkt dat jonge mensen geen verschil kunnen maken in de strijd tegen klimaatopwarming en verlies aan biodiversiteit moet zich dringend in de Indonesische geschiedenis verdiepen: het op drie na grootste land ter wereld was er nooit gekomen zonder de steun

van tieners en prille twintigers – hoewel ik mag hopen dat de jeugdige klimaatactivisten minder gewelddadige tactieken hanteren.

Maar de hoofdreden waarom de Indonesische revolusi zo uitermate boeiend is, is de enorme impact die ze op de rest van de mensheid heeft gehad: niet alleen op de dekolonisatie elders, maar meer nog op de samenwerking tussen al die nieuwe landen. Op de foto's van de bomaanslag in Jakarta zie je op een voetgangersbrug boven de Jalan Thamrin een enorm lang billboard hangen: *Asian African Conference Commemoration* staat erop, met daaronder: *Advancing South-South Cooperation*. Het contrast met de rook en de paniek daaronder was groot. Het billboard verwees naar een recent internationaal herdenkingscongres: in 2015 was het immers zestig jaar geleden dat Indonesië de hand reikte naar landen die pas onafhankelijk waren geworden. Enkele jaren na de definitieve machtsoverdracht door Nederland had in de zwierige Javaanse stad Bandung de legendarische Azië-Afrika Conferentie plaatsgevonden, de eerste bijeenkomst van wereldleiders zonder het Westen. Zij vertegenwoordigden maar liefst anderhalf miljard mensen, meer dan de helft van de toenmalige wereldbevolking. 'Bandung', zoals de conferentie te boek kwam te staan, was volgens de Afro-Amerikaanse auteur en deelnemer Richard Wright 'het beslissende moment in het bewustzijn van 65 procent van de menselijke soort'. Wat daar gebeurde zou 'de totaliteit van het menselijke leven op aarde bepalen'.[1] Dat klonk nogal hoogdravend, maar het was er niet ver naast. In de daaropvolgende jaren werd namelijk elk werelddeel door de revolusi aangeraakt: niet alleen grote delen van Azië, de Arabische wereld, Afrika en Latijns-Amerika, maar ook de Verenigde Staten en Europa. De Amerikaanse burgerrechtenbeweging en de eenmaking van Europa ontstonden grotendeels als reactie op 'Bandung', goedschiks of kwaadschiks. Het was een mijlpaal in het ontstaan van de moderne wereld. Een Franse studie uit 1965 deed er niet zuinig over: Bandung was niet minder dan 'de tweede *14 juillet* van de geschiedenis: een *14 juillet* op planetaire schaal'.[2]

De dagen na de bomaanslag reden Jeanne en ik weer van het ene rusthuis naar het andere. De voorbije week hadden we al prachtige verhalen opgetekend en ook nu was het heerlijk om getuigen te vinden en aan het woord te laten. Hoewel we beiden geen Nederlander of Indonesiër

waren, boeiden hun levensgeschiedenissen ons mateloos. Ze vertelden een universeel verhaal van hoop, angst en hunkering. Dit ging ook over ons, over vandaag.

De revolusi was ooit wereldgeschiedenis geweest – de wereld had zich ermee bemoeid en was erdoor veranderd – maar jammer genoeg is die globale dimensie zo goed als vergeten. In Nederland moest ik mij honderden keren verantwoorden waarom ik 'als Belg nog wel' over Indonesië schreef. 'Omdat het niet meer van jullie is!' zei ik dan lachend. Soms wierp ik erachteraan dat België ook onder de Hollandse knoet gezeten had, dat ik ervaringsdeskundige was, enzovoort. Maar wat ik echt bedoelde was dat het op drie na grootste land ter wereld toch iedereen zou moeten boeien? Als we de Founding Fathers van de VS, Mao en Gandhi van belang vinden, waarom dan niet de pioniers van de Indonesische vrijheidsstrijd? Niet iedereen dacht daar zo over. Toen ik in een weekblad iets over mijn research had verteld, reageerde de PVV, de partij van Geert Wilders, gepikeerd op Facebook: 'Ik denk dat deze idioot eens een boek moet schrijven over Koning Leopold en Belgisch Congo, voordat hij iets roept.'[3] Dat ging ik niet nog eens doen.

Dekolonisatieprocessen worden vaak herleid tot een nationale strijd tussen kolonisator en kolonie – Frankrijk met Algerije, België met Congo, Duitsland met Namibië, Portugal met Angola, Engeland met India en Nederland met Indonesië – het lijkt wel een soort streepjescode. Maar naast die verticale component zijn er ook altijd tal van horizontale processen. Buurlanden spelen mee, bondgenoten, lokale milities, regionale spelers, internationale organisaties enzovoort. Die mogen niet weggefilterd worden. Als we dat doen, blijven we de westerse natiestaat en zijn koloniale grenzen als referentiekader hanteren. Dan zijn we nog steeds negentiende-eeuws bezig. Wie enkel door de schietgaten van het verleden kijkt, ziet niet per se het hele landschap. De tijd is rijp om die nationale focus los te laten en de globale dimensie van het dekolonisatieproces te zien. Ja, dat vergt inspanning. Een kluwen is lastiger te ontwarren dan een schema met twee kampen, maar de historische werkelijkheid is nu eenmaal geen schema. En dat geldt zeker voor de Indonesische geschiedenis.

Nogmaals, de wereld had zich ermee bemoeid en was erdoor veranderd. De revolusi wordt nu nog enkel in twee landen als nationale geschiedenis herdacht. In Indonesië geldt ze al decennia als de onwankel-

bare stichtingsmythe van de uitgestrekte, hyperdiverse staat. Op welk eiland ik ook landde, de plaatselijke luchthaven bleek er heel vaak naar een vrijheidsstrijder vernoemd. Straatnamen en standbeelden huldigden onveranderlijk de revolusi. En in de steden boden musea met diorama's, net zoals de glas-in-loodramen in middeleeuwse kathedralen, aanschouwelijke en gecanoniseerde voorstellingen van een oerverhaal, in dit geval van de natie. Dat verhaal moet de archipel bijeen zien te houden tegen eventuele separatistische tendensen, zoals die van strenge moslims in Aceh in het uiterste westen van het land en van Papua's op Nieuw-Guinea in het uiterste oosten. Hoezeer de opeenvolgende staatshoofden ook ideologisch van elkaar verschilden, qua historisch besef tappen ze allen uit hetzelfde vaatje: dat van de heroïsche *perang kemerdekaan*, de onafhankelijkheidsstrijd tegen de kolonisator. Zo zie je het ook in handboeken geschiedenis voor de middelbare school. Een nieuw geschiedenisboek uit 2014, *Sejarah Indonesia dari Proklamasi sampai Orde Reformasi* ('Indonesische geschiedenis vanaf de onafhankelijkheidsverklaring tot het post-Suharto-tijdperk'), besteedt maar liefst de hele eerste helft van zijn 230 bladzijden aan de korte periode 1945-1949 en handelt het lange tijdvak 1950-2008 af in de tweede helft van het werk.[4] Een jonge generatie Indonesische historici heeft zich de afgelopen jaren uitgesproken tegen een benadering die al te *indonesiasentris* is en keert zich resoluut tegen wat ze de *tirani Sejarah Nasional* noemt, de tirannie van de nationale geschiedenis. Maar voor het bredere publiek blijft de revolusi in de eerste plaats iets zuiver Indonesisch.[5]

In Nederland is de omgang met de dekolonisatie in beweging. Je ziet het al aan de titels van belangrijke overzichtswerken. Lag bij een vorige generatie boeken de aandacht veelal op het verlies voor Nederland – *De laatste eeuw van Indië*, *Afscheid van Indië*, *Afscheid van de koloniën*, *De terugtocht* –, de laatste jaren verschijnen er steeds meer titels die het geweld van Nederland centraal stellen: *Last van de oorlog*, *Soldaat in Indonesië*, *Roofstaat*, *Koloniale oorlogen in Indonesië* en *De brandende kampongs van Generaal Spoor*.[6] Parallel hieraan vraagt een nieuwe generatie journalisten en activisten nadrukkelijk aandacht voor de minder fraaie kanten van de geschiedenis, die vaak zijn weggemoffeld. Toch lijkt zoveel jaar rijkgeschakeerde en dikwijls uitmuntende geschiedschrijving relatief weinig impact op de publieke beeldvorming te hebben gehad. Voortreffelijke diplomatieke geschiedenissen, zorgvuldige politieke bio-

grafieën, enkele briljante proefschriften en excellente publieksboeken hebben niet kunnen verhinderen dat het met de koloniale en postkoloniale kennis erg pover is gesteld. Toen in december 2019 het Britse onderzoeksbureau YouGov zich afvroeg welk Europees land het meest trots was op zijn koloniale verleden, stak Nederland met kop en schouders boven de rest uit. Maar liefst 50 procent van de ondervraagden verklaarde zich trots op het vroegere imperium, tegenover 32 procent van de Britten, 26 procent van de Fransen en 23 procent van de Belgen. Nog opvallender was het bijzonder lage aantal Nederlandse respondenten dat zich schaamde voor het kolonialisme: 6 procent, tegenover 14 procent Fransen, 19 procent Britten en 23 procent Belgen. Meer dan een kwart van de ondervraagde Nederlanders (26 procent) had graag gewild dat hun land nog steeds een overzees rijk had.[7]

Wat verklaart die zonderlinge positie? Was het Nederlandse kolonialisme zoveel beter dan dat van andere Europese landen en was er daarom objectief meer reden tot trots? Of verliep de overdracht van nieuwe kennis zoveel moeizamer? Dat laatste lijkt het geval, want wie de bestaande literatuur tot zich neemt, is na afloop minder geneigd tot nationale zelfgenoegzaamheid. De inzichten van decennialang gedegen historisch onderzoek nopen meer tot schroom dan tot trots, maar dat dringt nauwelijks door. Hoe komt dat? Het Nederlands geschiedenisonderwijs was toch juist een stuk empirischer geworden na het jaar 2000? Na enkele decennia van overdreven aandacht voor historische vaardigheden en projectmatig werken was het belang van een chronologisch overzicht en basale feitenkennis toch teruggekeerd? Zeker, in 2001 presenteerde een commissie onder leiding van Piet de Rooij een didactisch raamwerk voor geschiedenisleerkrachten dat het verleden opdeelde in tien heldere, chronologische tijdvakken. Maar dat raamwerk had twee nadelen: het was, ondanks een steeds diversere samenleving, nog steeds behoorlijk eurocentrisch ('Grieken en Romeinen', 'monniken en ridders', 'pruiken en revoluties' enzovoort) en het kon de besluiten van de jaren negentig niet ongedaan maken waarin het aantal uren geschiedenis op school was teruggeschroefd.[8] In Nederland is geschiedenis al enkele decennia alleen verplicht voor 12- tot 15-jarigen, die het twee of drie jaar krijgen; daarna is het een keuzevak van twee of drie jaar.[9] Het historisch besef is daardoor nogal gering.

Na de aanslagen op het World Trade Center, Pim Fortuyn en Theo

van Gogh werd echter een sterke maatschappelijke behoefte gevoeld om de Nederlandse identiteit nauwkeuriger te omschrijven. De Canon van Nederland, die in 2006 onder leiding van Frits van Oostrom werd voorgesteld, bood vijftig vensters op het verleden, een historisch basispakket van wat 'iedere Nederlander zou moeten weten'. Maar die canon, die inmiddels een semiofficiële status geniet in het lager onderwijs, schoeide het historisch besef helemaal op nationale leest.[10] Bovendien kunnen tien tijdvakken en vijftig vensters, hoe zorgvuldig gekozen ook, het gat niet dichten dat in de jaren negentig werd geslagen, ook niet door een recente update van de canon. Vensters zonder uren halen niet veel uit. Ramen zijn pas interessant als je genoeg tijd krijgt om erdoor te kijken. Als bovendien recente geschiedenishandboeken voor de middelbare school, of heruitgaven van oudere, de mantra's van 'vrijheid' en 'tolerantie' blijven benadrukken als wezenskenmerken van de Nederlandse samenleving, zoals een proefschrift onlangs analyseerde, hoeft het niet te verbazen dat zelfs eerstejaarsstudenten van de lerarenopleiding geschiedenis in Amsterdam het nationale verleden uitermate positief bezien.[11] De geschiedenis van Nederland voor hen, zo blijkt uit onderzoek, dat is vooral de strijd tegen de Spaanse overheerser in de zestiende eeuw, de VOC en de welvaart van de zeventiende eeuw, het begin van de parlementaire democratie in de negentiende eeuw en het verzet tegen de Duitse bezetting in de twintigste eeuw. De collaboratie, de slavernij en de dekolonisatie komen er bij deze toekomstige leerkrachten nauwelijks aan te pas.[12] Op die manier blijft Nederlandse geschiedenis natuurlijk heel erg 'vaderlandse' geschiedenis. Goed om te weten: aan de Leidse universiteit kreeg de leerstoel Vaderlandse geschiedenis pas in het voorjaar van 2020 een andere naam.

Ook grote nationale publieksinstellingen hebben kansen laten liggen. Toen het Rijksmuseum in 2013 na een ingrijpende renovatie weer openging, bleek dat er van de 63 heringerichte zalen maar één gewijd was aan de koloniale geschiedenis: zaal 1.5 heet sindsdien 'Nederland overzee'. Dat is nogal weinig voor het nationaal museum van een land dat ooit het op twee na grootste imperium ter wereld bestierde en meer dan drie eeuwen lang op de drie continenten van het zuidelijk halfrond actief was. 'Leer je eigen geschiedenis kennen in een prachtig gebouw,' staat er op de website, maar om welke geschiedenis gaat het hier? Vijftien miljoen bezoekers kwamen sinds de renovatie naar buiten met het

idee dat imperialisme een marginaal, verwaarloosbaar aspect van de Nederlandse geschiedenis moet zijn geweest. Gelukkig is er sinds enkele jaren een kentering in de maak.[13]

Het Scheepvaartmuseum in Amsterdam heeft sinds 2017 een *virtual reality*-attractie aan boord van hun schitterende replica van een VOC-schip uit de zeventiende eeuw. Wie een digitale bril opzet, zweeft boven de scheepswerven en de schippersbuurten van het toenmalige Amsterdam. Het resultaat is verbluffend, maar een virtual reality-programma over de vraag waar die schepen heen gingen en hoe ze handeldreven blijkt er niet te zijn. Zo blijft de heroïek natuurlijk onbesmeurd.

Ik bewonder al jaren de werkelijk uitmuntende *Bosatlas van de geschiedenis van Nederland*, maar als je ziet dat er van de 560 kaarten in de meest recente uitgave (2011) slechts 31 aan het Nederlandse imperialisme zijn gewijd, mis ik toch iets als lezer. Wát er staat, is voortreffelijk, maar ik zocht tevergeefs naar kaarten over de grote Java-oorlog, over bestuur en verzet in de koloniale tijd, over alfabetisering en gezondheidszorg, over het revolutionaire geweld van de zogenoemde Bersiap-tijd, over de burgerinterneringskampen van de Republiek, over de guerrilla en contraguerrilla na de Eerste en Tweede Politionele Actie, over oorlogsmisdaden en massa-geweld, over de campagne van Westerling op Sulawesi, over de diplomatieke akkoorden van Linggajati, Renville en Roem-Van Roijen, terwijl dat toch allemaal historische mijlpalen met een sterke cartografische component zijn. Het wachten is op een nieuwe uitgave.

Ook de populaire cultuur zit vast in bepaalde frames. *Soldaat van Oranje*, de populairste musical aller tijden in Nederland, vertelt het verhaal van verzetsheld Erik Hazelhoff Roelfzema tijdens de Tweede Wereldoorlog. In november 2019 mocht de show zijn drie miljoenste bezoeker verwelkomen. Maar dat die held afkomstig was uit Nederlands-Indië en zich altijd als 'Indische jongen' is blijven zien, wordt nergens vermeld.[14] En dat hij na de oorlog een uiterst bedenkelijke rol heeft gespeeld in de dekolonisatie en bereid was tot fysiek geweld in Nederland om de onafhankelijkheid van Indonesië tegen te houden, weet zo goed als niemand.[15]

Natuurlijk, een atlas moet keuzes maken en een musical heeft zijn beperkingen, maar als zelfs een zorgvuldige, in 2013 verschenen biografie van koning Willem I, die als geen andere vorst zijn stempel op de

geschiedenis van Nederlands-Indië heeft gedrukt, nauwelijks aandacht heeft voor zijn koloniale politiek, zitten we met een probleem. Onder het bewind van Willem I vond de dodelijkste van alle koloniale oorlogen plaats, de Java-oorlog van 1825 tot 1830 – er stierven meer mensen dan in de dekolonisatieoorlog, het ging zelfs om de grootste oorlog die Nederland ooit heeft gevoerd –, maar de biografie besteedt er slechts vier zinnen aan. Onder Willem I werd ook het 'cultuurstelsel' gelanceerd, een economisch schrikbewind dat delen van Java diepgaand ontwrichtte en Nederland verregaand verrijkte. De koningsbiografie van zevenhonderd pagina's behandelt het in ruim een halve bladzijde.[16] Jammer voor zo'n doorwrochte en gezaghebbende studie, al heeft de auteur in recenter werk wel meer aandacht voor de koloniale aspecten van de negentiende-eeuwse monarchie.[17]

Dit gaat vaker om blinde vlekken dan om kwade wil, vermoed ik. Misschien geldt wel voor meer Nederlanders wat Harm Stevens, conservator twintigste eeuw bij het Rijksmuseum, in een recent interview verklaarde. Op de vraag waarom hij pas sinds enkele jaren aandacht voor het imperialisme had, antwoordde hij: 'Ik heb het altijd geblokt, want het werd me te Indonesisch. Ik voelde mij er niet in thuis; het was koudwatervrees. Het is ontkenning, niet zo heel bewust, maar toch.'[18] Onbekend is onberouwd. Maar die talrijke blinde vlekken wekken toch de nare indruk dat de oogkleppen van het eurocentrisme vrij comfortabel zitten, zelfs in tijden van globalisering. Dat men het niet wíl weten zelfs. Dat laatste geldt zeker voor de nationale overheid. Al sinds 1969 belooft zij een diepgravend onderzoek naar eventueel onoorbaar gedrag van Nederlandse militairen tijdens de onafhankelijkheidsoorlog. Maar na een eerste voorlopige inventarisatie, de Excessennota uit 1969, bleef het angstvallig stil. En die stilte duurde tot... 2016, nadat een proefschrift, uit Zwitserland nota bene, niet uit Nederland, onomstotelijk aantoonde hoe gortig het was geweest.[19] Toen pas kwam er geld.

Kortom, misschien hoeft het opvallend manco inzake koloniale kennis in Nederland ook niet te verwonderen. Als zelfs in 2006 nog een minister-president, een afgestudeerd historicus bovendien, in een volle Tweede Kamer tijdens de Algemene Beschouwingen, de belangrijkste vergadering van het politieke jaar, de nationale volksvertegenwoordiging tot meer daadkracht en fierheid kon oproepen met een jubelende verwijzing naar 'die VOC-mentaliteit!', kun je het grote delen van Ne-

derland niet kwalijk nemen dat ze al met al een positieve dunk aan het historische overzeese avontuur hebben overgehouden. Spoiler alert: de VOC, de Verenigde Oost-Indische Compagnie, was verantwoordelijk voor minstens één genocide. Dat was in 2006 al ruimschoots bekend, sinds 1621 weten we dat al. Het verontwaardigde gejoel van enkele parlementsleden deed premier Balkenende er inderhaast aan toevoegen: 'Toch?'

Over dat 'toch?' gaat dit boek. Over trots en schaamte. Over ontvoogding en vernedering. Over hoop en geweld. Het wil samenbrengen wat tal van historici met grote kennis van zaken hebben uitgezocht, maar van wie de bevindingen niet altijd tot het brede publiek zijn doorgedrongen. Het bouwt verder op wat andere auteurs, journalisten en kunstenaars in binnen- en buitenland hebben belicht. Maar het gaat bovenal te rade bij de mensen die het zelf hebben meegemaakt: de allerlaatste getuigen van de revolusi. Ik ben een groot voorstander van *oral history*. Ondanks de uren achter op brommertjes, de soms verzengende hitte en de tastbare luchtvervuiling in de steden, de honderden muggenbeten na een nacht slapen op het achterdek van een ferry en de stress van een terreuraanslag om de hoek, was het altijd de moeite waard. Alledaagse mensen hebben zoveel te zeggen. Het was in alle opzichten een voorrecht om hun verhalen aan te horen.

In de periode tussen juli 2015 en juli 2019 heb ik opgeteld ongeveer een jaar veldwerk verricht, waarvan acht maanden in Azië. Ik heb talloze eilanden bezocht en vele honderden mensen gesproken. Bij 185 van hen leidde dat tot formele interviews van minimaal een halfuur, maar doorgaans anderhalf uur. Vaak duurden de gesprekken veel langer of ging ik nog eens terug. Aan alle kandidaat-getuigen legde ik uit dat ik werkte aan een boek over de geschiedenis van de Indonesische onafhankelijkheid en vroeg ik toestemming om hen te interviewen en hun getuigenis te delen. Met formeel bedoel ik dat ik telkens vroeg of ik hun naam en leeftijd mocht noteren, chronologisch hun levensverhaal doornam, zichtbaar en ononderbroken aantekeningen maakte, doorvroeg op bepaalde aspecten en eventueel enkele opnames of foto's maakte, altijd met toestemming. Als mensen bepaalde herinneringen niet wilden delen, vroeg ik niet door. Ik werk het liefst vanuit respect en vertrouwen. Een paar getuigen wilden eventuele citaten nog kun-

nen nalezen, een enkeling wilde liever anoniem blijven. Die wensen heb ik uiteraard altijd gerespecteerd. Hoewel de gesprekken in een rustige sfeer verliepen, waren ze meestal niet zonder emotie. Er was woede, verdriet, wrok, maar ook heimwee, berouw en spijt, naast humor, frustratie en berusting. Er werd gelachen, gerouwd en gezwegen. De meeste informanten waren hoogbejaard, maar velen verbluften me met hun herinneringen. Als ik iets heb geleerd van het luisteren naar oude mensen, dan is het dat het heden sneller vervaagt dan de jeugd, zeker wanneer die dramatisch was. Zelfs als alles weg is, klinkt er in de woestenij van het geheugen nog steeds een kinderliedje op. Of een trauma. Sommige rotsblokken laten zich niet verslepen.

De interviews verliepen in bijna twintig verschillende talen: het Indonesisch, het Javaans, het Soendanees, het Bataks, het Balinees, het Menadonees, het Togian, het Toraja, het Buginees, het Mandarees, het Ambonees, het Morotai, het Japans, het Nepalees, het Engels, het Frans en het Nederlands. Tel daar nog een pak dialecten bij op en je krijgt een indruk van de Babylonische uitdagingen. Hoewel mijn Indonesisch op een bepaald moment volstond voor een eenvoudige conversatie, liet ik mij tijdens de interviews telkens bijstaan door tolken, al was het maar omdat veel oude mensen dat nieuwerwetse Indonesisch niet eens spraken. De tolken vertaalden naar het Engels, het Frans, het Duits of het Nederlands. Heel af en toe waren er twee vertaalbewegingen nodig, met het Indonesisch als tussentaal. Omdat vertalers en tolken de stille helden zijn van de globalisering, heb ik elk van hen expliciet vermeld in de eindnoten. Zonder hen was het niet gelukt.

De getuigen kwam ik op het spoor door eindeloos rond te vragen: een imam, de directrice van een rusthuis, een jonge militair, misschien kenden zij nog mensen? Ik vertelde iedereen om mij heen dat ik met dit onderzoek bezig was; dat leidde tot mooie contacten. Sociale media zetten een toeter op mijn zoeken, CouchSurfing deed me fantastische mensen ontmoeten. In Indonesië en Japan vond ik zelfs een paar getuigen via Tinder: man of vrouw, jong of oud, veraf of dichtbij, ik swipete altijd naar rechts en aanvaardde iedereen. Zo kon ik honderden onbekenden benaderen die ik op straat nooit zou hebben aangesproken. Af en toe moest ik naar mijn profieltekstje verwijzen, waarin stond wie ik was en dat ik vooral in hun oma op opa geïnteresseerd was. Het werkte.

Kaart 2: Verspreiding homo erectus (± 1 miljoen jaar geleden)

Maar de oudste Indonesiër die ik zag, vond ik niet via een dating app. Het was tijdens een lunchpauze in Leiden toen ik promotieonderzoek deed. Ik fietste van de faculteit archeologie naar het natuurhistorisch museum, waar ik zijn krachtige gebit, sterke gestel en knappe kop bewonderde. De conservator paleontologie haalde de resten uit een kluis en legde ze een voor een op een vilten kleedje. Dit waren ze dan, de kies, het dijbeen en het schedeldak van de 'Javamens', de eerste homo erectus ooit opgegraven. De Nederlandse arts en naturalist Eugène Dubois had hem in 1891 op Java ontdekt. Het was de vondst die Darwin gelijk gaf: de eerste echte tussenschakel tussen mens en dier.[20] Tegenwoordig wordt hij gedateerd op één miljoen jaar. Homo erectus kwam vanuit Afrika op Java terecht, dat toen nog geen eiland was, maar met Sumatra, Bor-

neo en Bali aan de rest van Azië vastzat. Vandaar dat je er ook olifanten, neushoorns, tijgers, orang-oetans en andere soorten van het vasteland aantreft. De oostelijker gelegen eilanden vertonen een heel ander, meer 'Australisch' dierenrijk: wombats, wallaby's, Tasmaanse duivels en andere buideldieren. Door de archipel loopt een biologische scheidslijn, de Wallace-lijn, vernoemd naar Alfred Russel Wallace, de geniale maar vergeten medeontdekker van de evolutieleer. Eén miljoen jaar geleden was vroeg. In Europa kwam homo erectus pas een half miljoen jaar later aan, de beide Amerika's werden pas zo'n twaalfduizend jaar geleden voor het eerst bewoond – uithoeken van de wereld. Indonesië daarentegen behoorde tot het eerste uitbreidingsgebied van de vroegste bewoning. Menselijke evolutie? Toch ook iets van een Azië-Afrika Conferentie.

Kaart 3: Verspreiding homo sapiens (tot ± 50.000 jaar geleden)

Dat gold zeker ook voor de verspreiding van homo sapiens. Als elke duizend jaar één keer swipen op Tinder is, dan moeten we 925 keer swipen voor we de opvolger van homo erectus uit Afrika zien arriveren. Zo'n 75.000 jaar geleden trokken de eerste groepjes moderne mensen vanaf het vasteland de archipel binnen – in Europa leefden toen nog neanderthalers.[21] Vermoedelijk ging het om Melanesische types met donkere huid, gekruld haar en ronde ogen, de verre voorlopers van de Papua's van Nieuw-Guinea en de Aboriginals van Australië. Ze staken de Wallace-lijn over – met wat voor vaartuigen weten we niet – en bereikten zelfs Tasmanië. Het waren uiteraard jagers en verzamelaars, de levensstijl die meer dan 99 procent van de menselijke geschiedenis heeft bepaald. Maar rond zevenduizend jaar voor onze tijdrekening (68 swipes verder) begonnen ze in de binnenlanden van Nieuw-Guinea wortelgewassen als taro en yam te verbouwen, naast sagopalmen en bananenbomen.[22] Ook in China werd rond die tijd met de voedselvoorziening geëxperimenteerd. In plaats van zomaar wilde rijst te plukken begonnen mensen zelf rijst te kweken. Dit ging na verloop van tijd zo goed dat bevolkingsgroei en migratie het gevolg waren, zelfs overzee.[23] Deze zogeheten Austronesische expansie bracht mensen met klassieke Aziatische trekken – lichtere huid, steil haar en amandelogen – naar Taiwan, de Filipijnen, Borneo, Sulawesi en Java, waar ze rond tweeduizend jaar voor onze tijdrekening (5 swipes later) arriveerden. Ze voeren met 'vlerkprauwen', kano's die aan weerszijden met drijvers gestabiliseerd waren en die je nu nog vaak in de archipel aantreft. Overal begonnen ze rijst te verbouwen. Ze kweekten kippen en varkens, naast gierst, taro, sago, yam, kokos en banaan. Ze maakten aardewerk en leerden metaal bewerken. Hun levensstijl was sedentair, hun houten huizen stonden op palen en hadden sierlijk gebogen daken. Om voorouders te gedenken richtten ze monumenten en menhirs op – de Toraja op Zuid-Sulawesi doen het nog steeds.

In de millennia daarna (van 2000 vóór tot 1200 na) verspreidde hun levensstijl zich over een reusachtig gebied: van Madagaskar tot Paaseiland en Hawaï. De talen die er ontstonden behoren alle tot de Austronesische groep, de meest uitgestrekte taalfamilie ter wereld voorafgaand aan de kolonisatie. Deze volkeren waren zonder twijfel 'de grootste zeilers uit de geschiedenis tot aan de vijftiende eeuw'.[24] In Zuidoost-Aziatische wateren profiteerden ze bovendien letterlijk van een duwtje in

Kaart 4: Austronesische expansie (± 3000 voor - ± 1200 na)

de rug: van november tot maart waait de noordoostpassaat, ideaal voor de reis van China naar India; van mei tot september waait de zuidwestmoesson, ideaal voor de reis terug. Met gemiddelde windsnelheden van 4 à 5 beaufort is het trouwens comfortabel zeilen, terwijl zware stormen en hoge golven meestal uitblijven.[25] Enkel aan de zuidkust zijn de golven hoog – ze komen vanaf Antarctica aangerold – en daarom bleven contacten met Australië tot aan de komst van de stoomvaart schaars.

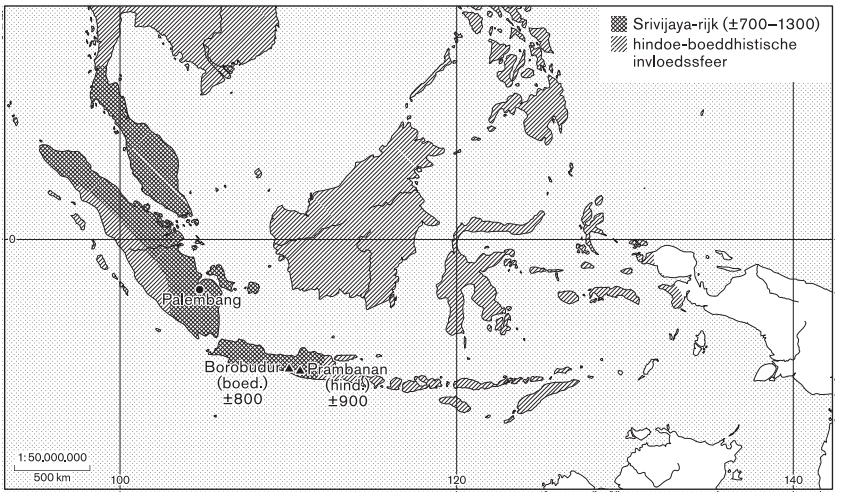
Het verbouwen van rijst leidde tot veel complexere samenlevingen. Natte rijstteelt bracht meer op dan droge, maar vereiste een veel grotere aanpak. De vroegste akkertjes waren piepklein, maar later werden hele vlaktes tot blinkende sawa's herschapen. Op hellingen ontstonden zelfs

verbluffende rijstterrassen. Wie ooit hun ingenieuze bevloeiingsstelsels heeft bewonderd, beseft dat dit niet het werk van één enkele boer, familie of zelfs generatie kan zijn. Het veronderstelt een duurzaam, centraal gezag om al die dijkjes, kanalen en sluizen te onderhouden. Chefs werden leiders, oogsten namen toe en dorpen groeiden uit tot steden. Een landbouwsamenleving die overschotten produceert, kan handeldrijven: in rijst, groenten, manden, aardewerk, maar ook luxegoederen. Al in de laatste eeuwen voor onze tijdrekening werden bronzen dolken, bijlen en trommels verhandeld van Vietnam tot Zuid-China en Indonesië.[26] Lokale gemeenschappen waren onderdeel van regionale rijken geworden.

Een kruispunt van beschavingen, dat was de archipel. In de havens passeerden niet alleen goederen, maar ook goden. Rondtrekkende brahmaanse priesters uit India, voorlopers van het hindoeïsme, kregen al in de vijfde eeuw van een vorst op Borneo een gift van 'water, geklaarde boter, geelbruine koeien, sesamzaad en elf stieren'.[27] Zo staat het in een stèle gebeiteld, de oudst bewaarde tekst uit Indonesië. Twee eeuwen later schreef een boeddhist uit China uiterst enthousiast over de archipel: 'In de versterkte stad Fo-Qi [het huidige Palembang] zijn er meer dan duizend boeddhistische monniken, hun geest is gericht op studie en goede daden. Zij lezen en bestuderen alle onderwerpen net zoals in India; de rituelen en ceremonies zijn identiek. Wanneer een Chinese monnik naar India wil om de boeddhistische teksten te horen en te lezen, kan hij beter eerst hier één of twee jaar verblijven om de leer in de praktijk te brengen alvorens naar India te gaan.'[28]

De huidige stad Palembang op Zuid-Sumatra was de hoofdplaats van een machtig boeddhistisch rijk, Srivijaya. Zes eeuwen lang controleerde het de handel en de vaarroutes tussen China en India. Het Maleis werd de maritieme omgangstaal. Ook op Java kregen Indiase religies voet aan de grond, tot diep in het binnenland zelfs. Veertig kilometer ten noordwesten van het huidige Yogyakarta verrees rond 800 de Borobudur, het grootste boeddhistische bouwwerk ter wereld. De verbluffende trappenpiramide werd versierd met duizenden bas-reliëfs en tientallen Boeddhabeelden. Vijftig kilometer verderop verrees vanaf 900 de Prambanan, een minstens zo indrukwekkend heiligdom, ditmaal van hindoeïstische signatuur. Het bevat het mooiste runderstandbeeld dat ik ooit heb gezien. Hindoeïsme en boeddhisme bestonden vreedzaam

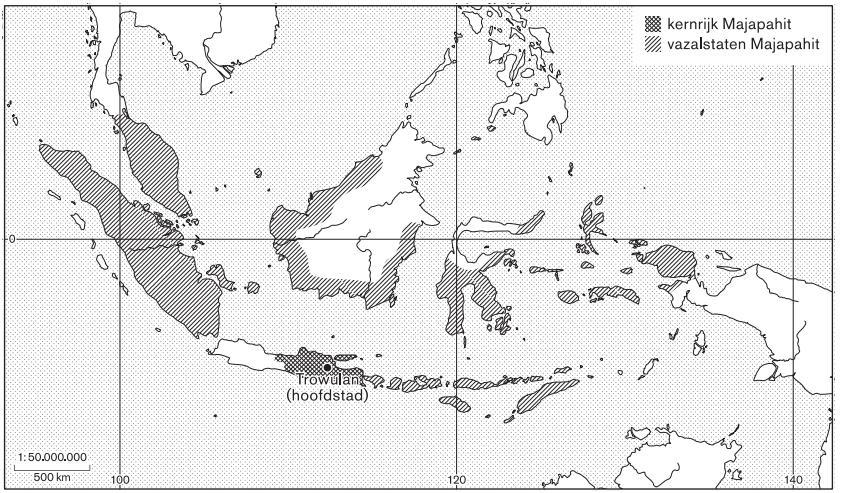
Kaart 5: De verspreiding van het hindoeïsme en boeddhisme

naast elkaar.[29] Op Java en Bali ontstond een unieke mengvorm waarbij de historische Boeddha aanbeden werd samen met hindoe-godheden als Brahma, Vishnu en Shiva!

Hoogtepunt van die culturele versmelting was het Majapahit-rijk, dat in de veertiende eeuw vanuit Java de hele archipel van Maleisië tot Nieuw-Guinea bestreek. Een verenigd imperium zoals het Romeinse Rijk was dat niet – de vorst werkte vanuit de hoofdstad samen met plaatselijke vazallen – maar voor de onafhankelijkheidsstrijders in de twintigste eeuw was Majapahit dé culturele referentie bij uitstek, het bewijs dat er ooit een groot en glorieus rijk van eigen bodem was geweest. De rood-witte vlag werd overgenomen; het zijn nog steeds de nationale kleuren. De architectuur, de houtsnijkunst, het batikwerk, de dansen en de Javaanse taal bereikten een ongekend niveau van raffinement. Oude Indiase heldendichten zoals de *Mahabharata* en de *Ramayana* kregen aan de hoven hun typisch Javaanse vorm: het wonderlijke schaduwspel met wajangpoppen. Opvoeringen duurden een hele nacht. De poppenspeler zat in kleermakerszit de oude verhalen te vertellen en uit te beelden en een olielamp zorgde ervoor dat de zeer expressieve silhouetten uit buffelleer op een doek werden geprojecteerd. Magische voorstellingen waren het, heldhaftig, onthutsend, gewelddadig en bij tijden grappig. Het spel werd begeleid door de zachte, bedwelmende klanken van

Kaart 6: Hoogtepunt Majapahit-rijk (1293-1401)

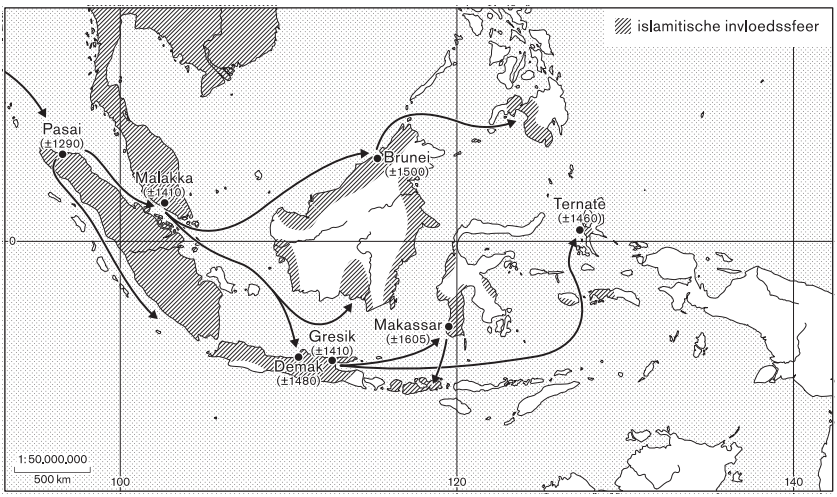

het gamelanorkest, de onnavolgbare, polyritmische muziek die eeuwen later westerse componisten als Claude Debussy, Erik Satie en John Cage zou beïnvloeden.

Ook het Chinese element nam toe. Vanaf 1405 vertrokken vanuit China zeven enorme expedities aangevoerd door de eunuch-admiraal Zheng He. Via de Indonesische archipel voer hij naar Ceylon, India, Arabië tot aan de oostkust van Afrika. Sommige van zijn expeditieleden bleven achter en legden daarmee de basis voor de Chinese diaspora. Zheng He reisde soms met meer dan driehonderd boten en 27.000 scheepslui. Sommige van zijn schepen waren honderdtwintig meter lang. Ter vergelijking: dit was een kleine eeuw voor Columbus, die met drie karvelen van vijfentwintig meter en negentig man vertrok. Portugal, de grootste zeevarende natie van Europa, durfde op dat moment niet verder dan Marokko te varen.[30] Indonesië had Europa niet nodig om ontsloten te worden.

Al die handelscontacten zorgden ervoor dat ook de jonge godsdienst die daar ergens in het westen was ontstaan zich kon verspreiden. Vooral handelaren hadden er oren naar. Het Javaanse feodalisme was erg hiërarchisch, maar het nieuwe geloof gebood zowel de edelman als de sukkelaar om nederig te blijven en vijfmaal daags te knielen. Een deel van je bezit moest je aan de armen schenken. In de vijftiende en zes-

Kaart 7: De verspreiding van de islam (tot ± 1650)

tiende eeuw verspreidde de islam zich via de havensteden van Indonesië. Om grootschalige immigratie, verovering of dwang ging het niet. Het egalitaire karakter sprak gewoon aan. De vroegste moskeeën werden opgetrokken in hindoe-boeddhistische stijl. Gaandeweg werd heel de archipel islamitisch, met uitzondering van Bali en Papua (die hindoe-boeddhistisch en animistisch bleven). Elders lieten koningen zich voortaan sultan noemen, werden vorstendommen sultanaten, maar het wajangspel ging gewoon verder en het traditionele geloof in voorouders en geesten bleef bestaan. Tot op de dag van vandaag zelfs. Op de stranden van Zuid-Java kreeg ik ooit de tip liever geen groene zwembroek te dragen, omdat Ratu Kidul, godin der oceanen, me anders kon opslokken. Na veertien eeuwen hindoeïsme en boeddhisme en vijf eeuwen islam is dat geloof nog springlevend.[31]

'Java, dat is ook een ratjetoe daar!' De 102-jarige Djajeng Pratomo zei het met glinsterende pretoogjes. Ja, zo kon je het ook noemen. We zaten in zijn kamer in een rusthuis in Callantsoog, helemaal in de kop van Noord-Holland. Het was een druilerige zomerdag, vier uur 's middags. De regen maakte de duinen donker, het strand leeg en de zee pokdalig. In de kamer was het snikheet: Pratomo had het graag warm. Een verzorgster had net de oer-Hollandse versnapering *par excellence*

gebracht: poffertjes met poedersuiker. De kleine, magere man zat te grinniken in zijn veel te grote zetel. 'Het is een heel ingewikkelde affaire, dat Indonesië,' zei hij terwijl hij wat poedersuiker van zijn broek klopte, 'zo'n verwarrende boel!' Naar Pratomo luisteren was teruggaan in de tijd. Op een paar schooljongens na had niemand hem de voorbije dertig jaar nog geïnterviewd.[32] Ik had voor het eerst iets over hem opgevangen in Jakarta, hij moest 'ergens in Nederland' wonen, de spelling van zijn naam was onduidelijk. Na veel onlinegepriegel vond ik zijn naam, daarna een schoolwerkje, toen twee jongens, die mij met hun leraar in contact brachten. Die leraar verwees mij naar zijn dochter en zij heette mij van harte welkom in Callantsoog. Nu zat ik hier. Pratomo was net de oudste inwoner van het dorp geworden en had in een plaatselijk krantje gestaan. Dat vond hij wel geestig, dat hij als Javaan nu de nestor van een Noord-Hollands dorpje was. 'Kom, neem nog een poffertje.'[33]

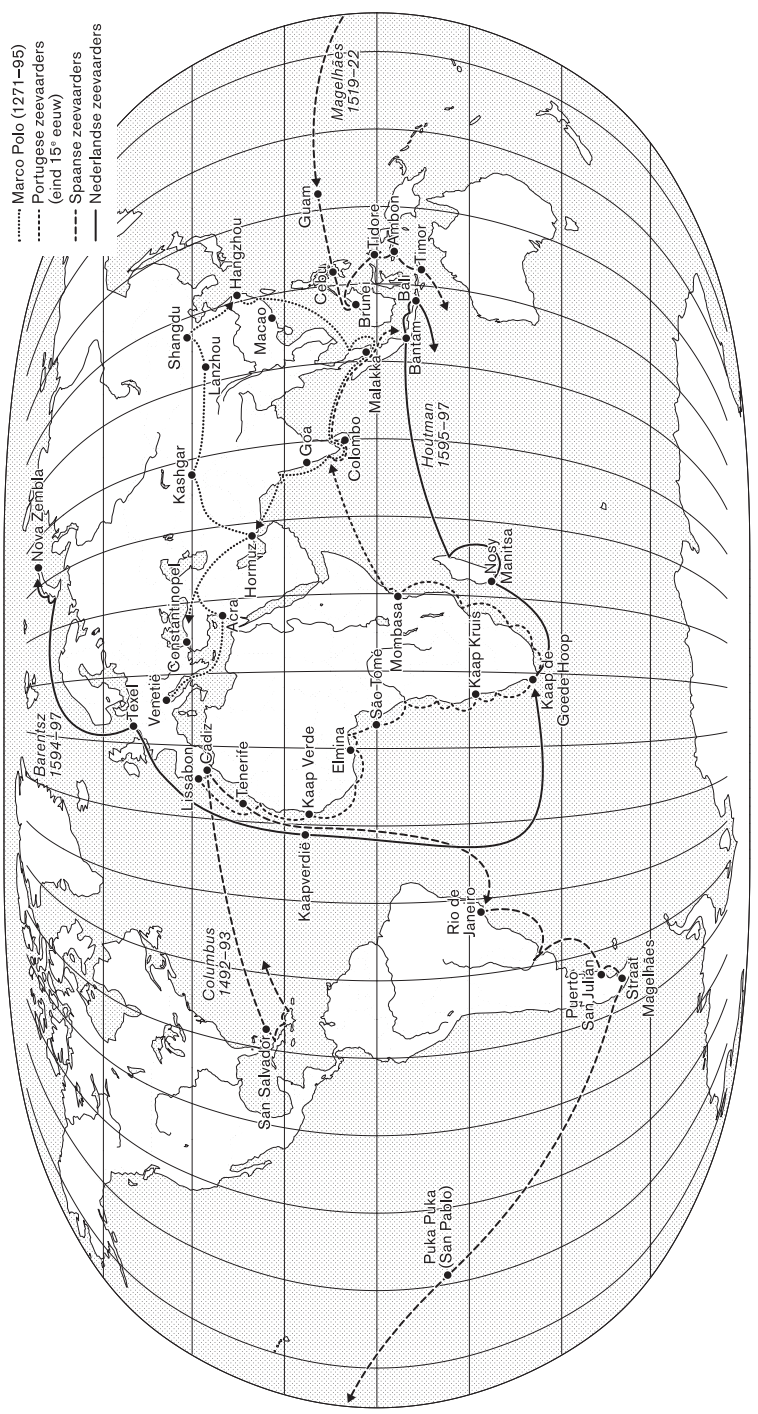
Terwijl ik op een lauwe deegbal kauwde, besefte ik dat het Nederlands koloniaal avontuur niet met een honger naar grond begon, maar met een verlangen naar smaak. Nederland viel geen bestaand land binnen om het over te nemen, het viel aanvankelijk niets binnen en het wou ook helemaal niets overnemen. Het wou enkel iets *af*nemen, specerijen met name. Al eeuwenlang werden Aziatische specerijen hogelijk gewaardeerd in Europa. In het enige kookboek dat uit de Romeinse tijd bewaard is gebleven, *De re coquinaria* van Apicius, bleek meer dan driekwart van de gerechten ruime hoeveelheden peper te vereisen.[34] Zin in *pullus tractogalatus*, kip met melk en honing? Prima, maar je moest er wel een ingrediënt voor in huis hebben dat van duizenden kilometers ver kwam. *Dulcia* met eieren en pijnboompitten? Zonder peper uit het verre Azië had het kraak noch smaak. Romeinse schepen keken niet op een zeemijl meer of minder. Van de oostkust van Egypte voeren ze naar Oost-Afrika om ivoor, naar Arabië om wierook, maar het verst van al naar India om peper.[35] 'India' stond voor ongeveer het hele gebied ten oosten van het Arabisch schiereiland. Over land strekte die vroege handel zich zelfs uit tot in China. Kostbare goederen reisden langs de zijderoute: lakwerk, goud, zilver, suiker, saffraan, kaneel.[36] In Syrië hebben archeologen skeletten gevonden uit de Romeinse tijd die gewikkeld waren in zijde afkomstig uit Chinese keizerlijke ateliers.[37] In India brachten opgravingen Romeinse amforen, olielampen en standbeeldjes aan

het licht. En tot in Thailand werden Romeinse munten aangetroffen. In Thailand![38]

De liefde voor specerijen ging niet snel over. De middeleeuwse keuken in Europa was veel kruidiger en zoeter dan de moderne gastronomie. De gewoonte om zoete smaken voor het dessert te sparen ontstond pas in de Franse keuken van de late zeventiende eeuw.[39] Middeleeuwse koks gooiden rozijnen, vijgen en kardemom door hun sauzen, combinaties die eerder aan de Indische of Arabische keuken doen denken. Vergeleken met de kruiden die ze in Europese velden, bossen of kloostertuinen konden plukken – bieslook, salie, zuring, peterselie, rozemarijn – waren de Aziatische specerijen van een heel andere orde. Peper, nootmuskaat, kardemom, kruidnagel en kaneel waren hard, houterig en extreem lang houdbaar. Niemand in Europa wist aan welke planten ze precies groeiden. Pas als je ze fijnstampte, gaven ze hun ongelooflijke aroma's vrij. Die waren zo goddelijk dat diverse middeleeuwse auteurs het aardse paradijs prompt ergens in dat mythische 'India' situeerden. Naast uitzonderlijk lekker golden ze ook als buitengewoon gezond en geneeskrachtig. Wie zijn vier lichaamssappen niet op orde had (bloed, gele gal, zwarte gal en slijm), moest aan de specerijen. Nootmuskaat gold als heet en droog, gember als heet en nat, peper als zeer heet en droog en kruidnagel hielp tegen kiespijn. Voor zulke magische parfums was men bereid veel geld neer te tellen. Als een ambachtsman in Londen rond 1450 zo'n acht pence per dag verdiende, dan kostte een pond peper of gember ongeveer twee daglonen. Een pond kaneel? Drie dagen werken. Een pond kruidnagel? Vierenhalve dag. Een pond saffraan? Een maand werken.[40]

Luxeproducten bleven eeuwenlang godsgruwelijk duur, niet alleen omdat ze van ver moesten komen (zoals kruidnagel en nootmuskaat uit de Molukken), veel handenarbeid vergden (zoals saffraan, geplukt uit de bloemen van de krokus) of extreem zeldzaam waren (zoals ambergrijs, afkomstig uit de darm van een potvis), maar ook omdat er zoveel tussenpersonen bij kwamen kijken. Wanneer de meid van een Brugse patriciër rond het jaar 1500 wat nootmuskaat over de bloemkool raspte, dan was die pit op zijn wereldreis door de handen van dozijnen tussenhandelaren gegaan. Op Banda, het minuscule eilandengroepje in Oost-Indonesië waar de muskaatboom toen als enige groeide, had een plukker de noot geoogst en gedroogd. Zijn dorpshoofd verkocht hem

Kaart 8: Ontdekkingsreizen en de specerijenhandel

daarna aan een Javaanse of Maleise handelaar die hem in een haven van Oost-Sumatra of op het Maleisisch schiereiland doorverkocht aan Indische zeelui die ermee naar Ceylon reisden. Daar werd de noot wellicht opgekocht door Gujarati, Perzen of Arabieren, die hem vervolgens naar de zuidkust van het Arabisch schiereiland verscheepten. Ging de vracht door de Perzische Golf, dan belandde hij via de markten van Bagdad en de havens van Syrië in de mediterrane handelssfeer. Ging hij daarentegen door de Rode Zee, dan kwam hij via Caïro en Alexandrië bij Genovese of Venetiaanse zeilers terecht, die hem naar het Italiaans schiereiland verscheepten, de eerste christenen na alle animisten, boeddhisten, hindoes, moslims, jaïnisten en zoroasters onderweg. En toen moest het kleinood nog, via de binnenvaart, de kustvaart en over land, in Brugge zien te geraken. Bij elke transfer ging de prijs uiteraard omhoog en in elke haven moesten er accijnzen en overslagkosten betaald worden. De gevolgen lieten zich raden. Voor een handje kruidnagel dat circa 1500 Venetië bereikte, betaalde je makkelijk honderd keer zoveel als op de Molukken.[41] Kon dat niet goedkoper?

Ja, dachten de Portugezen, dat kon goedkoper. Tweehonderd jaar eerder was Marco Polo als eerste Europeaan op Sumatra beland; hij had achterhaald op welke eilanden welke specerijen voorkwamen. Als we nou die mediterrane zee vergaten en zelf om Afrika heen voeren? Zo groot kon dat 'land' toch niet zijn? Het viel lelijk tegen. Vanaf 1430 begon Portugal zuidwaarts te varen in de hoop zo snel mogelijk naar het oosten te kunnen afbuigen, maar het Afrikaanse continent bleek veel langgerekter dan gedacht. Pas in 1498, zeventig jaar nadat het avontuur was begonnen, werd de Kaap voor het eerst gerond en slaagde Vasco da Gama erin door te zeilen naar de westkust van India. Daar leerde hij dat je voor de beste specerijen nóg verder moest reizen: naar Ceylon voor kaneel, naar Sumatra en Java voor peper en nog veel verder naar de Molukken voor kruidnagel, nootmuskaat en foelie (het geurige vliesje rond de nootmuskaat). Tegen 1525 hadden de Portugezen een bescheiden handelsnetwerk over de hele regio uitgebouwd, met als steunpunten Hormuz op de Arabische zuidpunt, Goa in Noordwest-India, Colombo op Ceylon, Malakka op het Maleisisch schiereiland, Ambon in de Molukken en later ook Macao aan de Chinese zuidkust. Op Ambon bouwden ze een fort, de eerste westerse nederzetting in wat later Indonesië zou heten. Ze verrijkten het Maleis met woorden als *bendera*

(van *bandeira*, vlag), *gereja* (van *igreja*, kerk), *sekola* (van *escola*, school) en *minggu* (week, van *domingo*, zondag). Het eiland Ambon beschikte over een schitterende inham en lag halverwege de vulkanische eilandjes Ternate en Tidore, waar ze kruidnagel insloegen, en de mini-eilandjes van Banda waar nootmuskaat voorkwam. Voortaan zou Europa zich rechtstreeks bij de bron kunnen bevoorraden. Althans: voortaan zou Portugal zich bij de bron kunnen bevoorraden en zijn buit – jaarlijks tien ton nootmuskaat en dertig ton kruidnagelen – met grote winsten in Europa doorverkopen.[42]

Kon dat niet goedkoper? Ook de Spanjaarden vroegen het zich af. Maar in plaats van dat sukkelige zeilen naar het zuiden, zigzaggend tegen de wind, voeren zij naar het westen. Zo groot kon die Atlantische Oceaan toch niet zijn? Als de aarde rond was, dan lagen de specerijeneilanden toch gewoon aan de overkant op hen te wachten? Toen Columbus in 1492 in Cuba arriveerde dacht hij dat hij in Japan was. Of nee, wacht, besloot hij even later, Haïti, dát moest Japan zijn.[43] De rest van het gebied was dan ongetwijfeld India. Akkoord, er waren minder specerijen dan verwacht, maar kwam dat niet omdat het winter was? De inwoners noemde hij alvast Indianen. Een generatie na hem ontdekte Magalhães dat je wel degelijk westwaarts naar India kon varen, maar daarvoor moest je eerst flink afbuigen naar het zuiden, tot bij Antarctica zo ongeveer, om dan onder de tip van Zuid-Amerika door te varen en de doorsteek naar de Stille Oceaan aan te vatten. De wereld was veel groter dan gedacht. Op het einde van zijn trip vond Magalhães een eilandengroep die hij naar de Spaanse koning vernoemde, de Filipijnen. Hij werd er vermoord door de plaatselijke bevolking, maar zijn bemanning wist nog de zo begeerde Molukken te bereiken.

Als het zuidwaarts en westwaarts zo moeizaam ging, dachten de Nederlanders, laat het ons dan eens noordwaarts proberen. Zo groot kon dat Rusland toch niet zijn? Willem Barentsz probeerde het drie keer vanaf 1594, maar zijn laatste tocht strandde in het pakijs van een naamloze zee die sindsdien zijn naam draagt. Na de barre overwintering op het pooleiland Nova Zembla leek ook die noordelijke route niet zo'n geweldig plan meer. Bevriende archeologen van me die in de jaren negentig van de vorige eeuw de hut hebben opgegraven waar Barentsz en zijn bemanning overwinterden, vertelden dat ze elke nacht op wacht moesten staan met lichtpijlen tegen ijsberen. Het moet voor Barentsz

een vreemde verrassing zijn geweest: op tropische specerijen hopen en dan ijsberen moeten trotseren. Er zat niets anders op dan de Portugese route rond Afrika te volgen. Cornelis de Houtman uit Gouda was de eerste Nederlander die de klus klaarde. Met kaarten en kennis die deels uit de haven van Lissabon waren gejat, bereikte hij in 1596 de westkust van Java, waar hij naast Portugezen en Chinezen ook peper aantrof.[44] De Nederlanders waren noch de eerste, noch de rijkste kooplui. De Houtman reisde door tot Bali, kon hier en daar wat specerijen inslaan, liet overal een spoor van vernieling achter, net zoals de Portugezen overigens, en keerde twee jaar later terug in Amsterdam. De opbrengsten van deze historische reis waren net genoeg om de kosten te dekken, maar de weg naar 'de Oost' lag open.

De jaren daarna staan bekend als die van de 'wilde vaart': tal van Hollandse en Zeeuwse zeevaarders trokken erop uit. Dat deden ze niet voor vorst en vaderland, zoals de Portugezen, om de eenvoudige redenen dat ze geen vorst hadden en eigenlijk ook geen vaderland. Nederland was in 1588 het eerste land in Noordwest-Europa zonder koning en de republiek was geen klassieke, centraal bestuurde staat, maar een samenwerking tussen zeven tamelijk autonome provinciën of staten – vandaar de nog steeds gangbare meervoudsvorm in vele Europese talen ter aanduiding van het land (*the Netherlands*, *les Pays-Bas*, *die Niederlande*, *los Países Bajos*, *i Paesi Bassi* et cetera). Die confederatieve structuur stimuleerde de onderlinge koopmansgeest, zeker, maar zorgde ook voor verschroeiende concurrentie. In 1602 besloot de Staten-Generaal, het overkoepelende overlegorgaan van de Nederlandse provincies, dat het verstandiger was om de krachten te bundelen. Alle bestaande rederijen moesten ondergebracht worden in één enkel bedrijf, de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC), dat het monopolie kreeg op de handel met het Oosten. Die roemruchte organisatie heeft twee eeuwen bestaan en is om twee redenen uniek. Vooreerst was het een private onderneming met verregaande publieke functies. De VOC mocht namens de republiek internationale verdragen afsluiten, recht spreken, forten bouwen en soldaten aanwerven. Ze had dus grote diplomatieke, juridische en militaire bevoegdheden. Ten tweede was het het eerste bedrijf ter wereld dat werkte met verhandelbare aandelen: mede-eigenaars konden te allen tijde hun aandeel verkopen. Dat zorgde voor veel minder loyaliteit dan bij een traditioneel familiebedrijf. Wie een

aandeel bezat, verlangde naar winst, liefst snel. Het gevolg van die twee kenmerken laat zich raden: de VOC moest absoluut winst zien te maken voor de particuliere investeerders en was daartoe uitgerust met alle mogelijke middelen van de publieke machtsuitoefening. Dat kon niet goed gaan.

Wat ook niet hielp was de bemanning. Het was niet bepaald de bloem der natie die bij de VOC aanmonsterde. Hoewel er van de bijna vijfduizend reizen die tussen 1595 en 1795 ondernomen zijn, slechts 4 procent in schipbreuk eindigde, eisten scheurbuik, dysenterie, gele koorts, zwartwaterkoorts en vechtpartijen hun tol. De tocht duurde anderhalf jaar, twee op de drie zeelieden keerden niet meer terug. Dus ja. Voor de afvaart van een VOC-schip werden uit de schimmigste kroegen van Amsterdam een driehonderdtal dronkaards, vechtersbazen en ander volk van bedenkelijk allooi opgedoken. In schamele logies ronselde men paupers, nooddruftigen, wezen en armoedzaaiers. Naast Hollanders ook veel Duitsers, veel Scandinaviërs.[45] Maritiem wrakhout dat bij de Wallen was aangespoeld en niet veel meer te verliezen had. Ga daarmee naar het Oosten! De VOC deed het.

Het rauwe scheepsvolk dat in de archipel aan wal ging, kwam op de plaatselijke bevolking niet echt als superieur over. Hun lijven waren uitgeteerd, hun tandvlees bloedde van de scheurbuik. Ze hadden overleefd op scheepsbeschuit en bier. De hogere VOC-dienaren met hun statige pofbroeken en brede kragen hadden tijdens de overtocht weliswaar verse groenten en goede wijn gekregen – voor hen was er een moestuin op de achterplecht en zelfs een hok met varkens en kippen – maar ter plekke deden ze de wenkbrauwen fronsen. Javaanse en Maleise kronieken beschreven hen als hijgende, zwetende, luidruchtige kerels die vrouwen openlijk op straat kusten.[46] Poppen en sculpturen beeldden hen af als grove reuzen met bolle ogen, grote neuzen, rode wangen, raar haar, grote lompe voeten en, o gruwel der verfijnde Javaanse cultuur, zichtbare tanden.[47] Een kapitein werd omschreven als 'een woedende demon met bruuske gebaren en rauwe stem', uit wiens 'open mond' voortdurend 'speeksel droop' en van wie 'een onuitstaanbare zweetgeur' uitging.[48]

Nogmaals: om het veroveren van grond was het de VOC-kapiteins aanvankelijk niet te doen. Het liefst waren ze voor anker gegaan in de baai of kreek van een of ander tropisch eiland en daar blijven dobbe-

ren, terwijl de zakken met specerijen aan boord werden gehesen en in de kajuit de verkoop met een glas brandewijn werd beklonken – als de plaatselijke negotiant al alcohol dronk. Maar zo simpel ging dat zelden. De Portugezen liepen in de weg, de Spanjaarden kruisten hun pad en de *locals* bleken gewiekste handelaren. Men was nooit zeker van zijn partij kruidnagel, noch van de prijs. Er moest dus aan land worden gegaan. Om permanente en betrouwbare toegang tot de handelswaar te verzekeren, moest er personeel achterblijven. In 1605 nam de VOC, geholpen door de plaatselijke bevolking, het Portugese fort op Ambon over. Het was niet groot, hooguit enkele hectaren, maar het was het eerste stukje Nederland in Zuidoost-Azië.

Toen ik over de prachtige baai uitkeek, begreep ik meteen waarom Portugezen en Nederlanders hierom vochten. Veel strategischer kon de natuur het niet maken: een perfecte binnenhaven. Aan de overkant van de inham zag ik Kota Ambon liggen, de stad die rond het fort was gegroeid. Enkele roestige vrachtschepen lagen er voor anker, kleinere bootjes voeren af en aan. Het fort zelf viel niet te bezoeken: het was nog steeds in militair gebruik. Al vierhonderd jaar lang.